

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
Кафедра корекційної педагогіки та інклюзивної освіти

Дипломна робота
магістра

з теми: **«ПРОФОРІЄНТАЦІЙНА РОБОТА З ДІТЬМИ З ОСОБЛИВИМИ
ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ»**

Виконала:
магістрантка 2 курсу,
КорОІ-М19 групи
спеціальності
016 Спеціальна освіта
Якимчук Христина Ярославівна

Керівник:
Докучина Т.О., кандидат
педагогічних наук, доцент
кафедри корекційної педагогіки та
інклюзивної освіти

Рецензент:
Вержиковська О.М., кандидат
педагогічних наук, доцент кафедри
психолого-медико-педагогічних
основ корекційної роботи

Кам'янець-Подільський – 2020 рік

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОФОРІЄНТАЦІЙНОЇ РОБОТИ З УЧНЯМИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ	8
1.1. Загальні положення та характеристика профорієнтаційної роботи.....	8
1.2. Особливості профорієнтаційної роботи з учнями з особливими освітніми потребами	18
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРОФОРІЄНТАЦІЙНОЇ РОБОТИ З УЧНЯМИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ	28
2.1. Методика дослідження	28
2.2. Визначення специфіки профорієнтаційної роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання	35
2.3. Аналіз результатів дослідження стану проблеми профорієнтаційної роботи з учнями з особливими освітніми потребами у практиці інклюзивного закладу освіти	43
2.4. Педагогічні умови профорієнтаційної роботи з учнями з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання.....	50
ВИСНОВКИ	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	72

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ООП – особливі освітні потреби

ЗПР – затримка психічного розвитку

ДЦП – дитячий церебральний параліч

РСА – розлади спектру аутизму

ІРЦ – інклюзивно-ресурсний центр

ЗЗСО – заклад загальної середньої освіти

ВСТУП

Проблема професійної орієнтації учнів з особливими освітніми потребами є достатньо актуальною, оскільки в сучасних соціально-економічних умовах випускник повинен бути сформованою особистістю, яка здатна приймати рішення щодо вибору професії, реалізації свого потенціалу в житті у відповідності до потреб ринку праці, власних інтересів, здібностей та нахилів.

Підготовка учнів з особливими освітніми потребами до майбутньої трудової діяльності та їхнє працевлаштування ускладнюються через відсутність методик експертизи трудових можливостей та професійної орієнтації, заснованих на психофізичній діагностиці в умовах інклюзивного навчання. Низький рівень готовності учнів до праці обумовлений також недостатньою ефективністю організації профорієнтаційної роботи та відсутністю професійно-трудового навчання в інклюзивному закладі загальної середньої освіти.

Аналіз досліджень в галузі загальної педагогіки свідчить, що вченими приділяється значна увага вивченню професійної орієнтації учнів, зокрема: Є. Клімов, Г. Костюк, В. Симоненко та ін. вивчали психологічні умови підготовки учнів до вибору професії; А. Боровський, Т. Потапенко, Г. Гурська, В. Гладкова, Є. Єгорова, О. Ігнатович, Е. Клімов, О. Коропецька, Н. Отрощенко, О. Протас та ін. вивчали методи, завдання та шляхи реалізації профорієнтаційної роботи. Окремі аспекти проблеми професійної орієнтації та професійного самовизначення учнів з особливими освітніми потребами в умовах спеціального та інклюзивного навчання вивчали Г. Афузова, А. Ахметова, Ю. Бистрова, О. Глоба, Т. Докучина, Н. Карабанова, Є. Клопота, О. Колишкін, О. Легкий, Г. Мерсіянова, Є. Островська, Т. Панченко, М. Судаков, В. Товстоган, К. Турчинська, А. Шевцов та ін. Все ж питання професійного самовизначення учнів та профорієнтації в умовах інклюзії не є достатньо дослідженим.

Актуальність визначеної проблеми полягає в тому, що процес соціалізації дітей з особливими освітніми потребами є достатньо складним, а їх інтеграція в суспільство після закінчення закладу загальної середньої освіти є

проблематичною і не завжди успішною. Вагомість та актуальність цієї проблеми обумовили вибір теми дипломного дослідження «Профорієнтація дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивних закладах».

Мета дослідження - розробити педагогічні умови здійснення профорієнтаційної роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в інклюзивному закладі освіти.

Відповідно мети дослідження було визначено такі **завдання**:

1. Здійснити аналіз загальної та спеціальної психолого-педагогічної літератури з метою визначення сутності профорієнтаційної роботи та її особливості реалізації з учнями з ООП.

1. Визначити специфіку профорієнтаційної роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання.

2. Дослідити стан проблеми профорієнтаційної роботи з учнями з особливими освітніми потребами у практиці інклюзивного закладу освіти.

3. Розробити педагогічні умови здійснення профорієнтаційної роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в інклюзивному закладі освіти.

Об'єкт дослідження – профорієнтаційна робота з учнями з особливими освітніми потребами.

Предмет дослідження – педагогічні умови здійснення профорієнтаційної роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в інклюзивному закладі освіти.

Методи дослідження:

теоретичні: аналіз та узагальнення загальної та спеціальної психолого-педагогічної літератури з проблеми профорієнтаційної роботи з учнями, порівняння особливостей профорієнтаційної роботи з спеціальним та інклюзивним закладом освіти, класифікація та систематизація;

емпіричні: констатувальний експеримент, бесіда з учнями та педагогами, аналіз шкільної документації, спостереження;

статистичні: кількісний і якісний аналіз емпіричних даних.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у тому, що:

уточнено завдання, етапи та компоненти профорієнтаційної роботи з учнями з особливими освітніми потребами;

визначено специфіку профорієнтаційної роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання;

досліджено стан проблеми профорієнтаційної роботи з учнями з особливими освітніми потребами у практиці інклюзивного закладу освіти;

розроблено та обґрунтовано педагогічні умови здійснення профорієнтаційної роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в інклюзивному закладі освіти.

Практичне значення одержаних результатів полягає у аналізі та систематизації засобів та методів профорієнтаційної роботи з дітьми з особливими потребами. Порівняльна характеристика організації профорієнтаційної роботи у масовому закладі загальної середньої освіти та спеціальному сприяє визначенню особливостей її здійснення у закладах з інклюзивною формою навчання, що може використовуватись у процесі плануванні та реалізації профорієнтації з дітьми з ООП в умовах інклюзії.

Дослідження стану проблеми профорієнтаційної роботи у практиці інклюзивного закладу освіти дозволило визначити труднощі та недоліки організації. Практична цінність дослідження також полягає в розробці педагогічних умов здійснення профорієнтаційної роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в інклюзивному закладі освіти. Результати дослідження можуть використовуватись педагогами закладів загальної середньої освіти для ефективного здійснення профорієнтаційної роботи з учнями з ООП; студентами під час вивчення профорієнтаційної роботи з дітьми з особливими освітніми потребами, психології інклюзивного навчання, педагогіки інклюзивної освіти, а також у процесі проходження виробничої педагогічної практики в інклюзивних закладах загальної середньої освіти.

Апробація результатів дослідження відбувалась на студентському науковому форумі, науковій конференції студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка за підсумками НДР. Результати

дослідження представлено у науковій публікації в збірнику студентських наукових робіт.

Дипломна робота магістра складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (55 найменувань). Загальний обсяг дипломної роботи магістра 77 сторінок, з них – 71 сторінка основного тексту.

ВИСНОВКИ

Дослідження проблеми профорієнтаційної роботи з учнями з ООП в умовах інклюзії дозволили узагальнити наступні висновки:

Профорієнтаційна робота є актуальним напрямом виховної роботи в цілому, яка спрямована на формування в учнів професійного самовизначення та успішну соціальну адаптацію випускників у самостійному житті. Аналіз літературних джерел засвідчив, що профорієнтаційна робота має сталу структуру, що містить такі компоненти: професійна діагностика, професійна освіта, професійне консультування, професійний вибір та професійна адаптація.

Аналіз літературних джерел засвідчив, що особливості розвитку дітей різних категорій порушень психофізичного розвитку обумовлюють специфіку реалізації завдань профорієнтаційної роботи, під час проведення якої мають враховуватись передусім вікові та психофізичні особливості учнів, на основі яких проводиться аналіз ринку праці та вибір майбутньої професії. У випадку з дітьми з особливими освітніми потребами також обов'язковим є урахування протипоказань та специфіки порушення функціональних систем організму. Коло доступних професій для дітей з особливими освітніми потребами є значно вужчим. Урахування індивідуально-психологічних особливостей сприяє успішному професійному самовизначенню учнів з ООП.

Метою констатувального етапу дослідження було визначення стану проблеми профорієнтаційної роботи з дітьми з ООП у практиці інклюзивного закладу загальної середньої освіти. Методика дослідження передбачала використання комплексу методів, як теоретичних так і практичних, зокрема: аналіз літературних джерел та нормативно-правових документів з метою порівняння особливостей організації профорієнтаційної роботи в ЗВО з спеціальною та інклюзивною формами навчання та визначення специфіки останньої; вивчення досвіду впровадження профорієнтаційної роботи у закладі освіти, аналіз документації та ін.; бесіда з педагогами інклюзивного закладу; бесіда з учнями з особливими освітніми потребами, які навчаються в інклюзивному закладі; систематизація та узагальнення результатів дослідження

за усіма методиками. На основі аналізу усіх показників визначався загальний стан досліджуваної проблеми з метою подальшого пошуку шляхів підвищення ефективності профорієнтаційної роботи в інклюзивному закладі освіти в цілому.

Дослідження стану проблеми профорієнтаційної роботи з дітьми з ООП в умовах інклюзії передбачало не лише вивчення безпосередньо практики її реалізації, а й особливостей організації в умовах інклюзивного закладу. Порівняльна характеристика профорієнтаційної роботи у ЗЗСО та спеціальному ЗЗСО дозволила визначити специфіку реалізації профорієнтації з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання. В цілому вона має бути органічно поєднана із загальною системою профорієнтаційної роботи, оскільки реалізується разом для дітей з типовим розвитком та порушеннями психофізичного розвитку. Проте її ефективність передбачає індивідуальний підхід до дітей з особливими освітніми потребами з урахуванням особливостей психофізичного розвитку.

Вивчення стану проблеми профорієнтаційної роботи з дітьми з ООП у практиці інклюзивного закладу засвідчило наступні положення: профорієнтаційна робота в інклюзивному закладі освіти має поєднувати у собі загальні положення профорієнтації з специфікою її організації з дітьми з ООП у спеціальних закладах освіти; здійснення профорієнтаційної роботи має відбуватись з урахуванням здібностей, можливостей та інтересів учнів з ООП; вивчення практики свідчить про недостатню підготовленість педагогів до реалізації завдань профорієнтаційної роботи з дітьми з ООП в умовах інклюзії, недостатнє розуміння педагогами специфіки профорієнтаційної роботи з дітьми з ООП та урахування особливостей психофізичного розвитку дітей у процесі її проведення; відсутні спеціальні умови ефективного здійснення профорієнтаційної роботи з учнями з ООП в освітньо-виховному процесі інклюзивного закладу; відзначається недостатній рівень професійного самовизначення учнів з ООП та ін. Результати визначення стану профорієнтаційної роботи з дітьми з ООП у практиці інклюзивного закладу

обумовлюють необхідність пошуку шляхів підвищення ефективності профорієнтації в інклюзивному закладі загальної середньої освіти.

Метою формувального експерименту була розробка педагогічних умов здійснення профорієнтаційної роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в інклюзивному закладі освіти. Ефективними умовами здійснення профорієнтаційної роботи визначені наступні: здійснення профорієнтаційної роботи з урахуванням особливостей психофізичного розвитку дітей з особливими освітніми потребами; комплексна професійна діагностика дітей ООП з урахуванням особливостей психофізичного розвитку; співпраця ЗЗСО з інклюзивною формою навчання з закладами вищої та професійно-технічної освіти, центрами зайнятості, роботодавцями та громадськими організаціями; вивчення попиту ринку праці та правильне й актуальне професійне інформування щодо потенційних видів професійної діяльності для дітей з ООП; залучення батьків дітей з особливими освітніми потребами до профорієнтаційної роботи та скоординована робота фахівців закладу освіти.

Перспективними напрямками нашого дослідження буде розробка методичних рекомендацій для педагогів щодо здійснення профорієнтаційної роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абашкіна Н.В. Принципи розвитку професійної освіти в Німеччині. Київ: Вища шк., 1998. 208 с.
2. Агафонов В.Г., Коржавина Н.А., Исламгалиев Ф.Г., Фомина Т.М. Мой выбор – моя профессия. *Профорориентационный вестник*. 2013. № 6. 132 с.
3. Балл Г.О. Психолого-педагогічні засади професійної орієнтації школярів.. *Професійна діагностика* / упор. Т. Гончаренко. Київ: Ред. загальнопед. газета, 2004. С.4-19.
4. Бистрова Ю.О. Готовність до вибору професії та професійної діяльності розумово відсталих учнів як компонент професійно-трудової соціалізації. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія : Соціально-педагогічна*. 2011. Вип. 17(2). С. 25-32.
5. Боднар В.І. Проблеми корекційного навчання у спеціальній педагогіці. Київ: Наш час, 2005.
6. Боровський А.Б., Потапенко Т.М, Щокін Г.В. Система методів професійної орієнтації: навчально-методичний посібник. Книга 1. Методики профорієнтаційної роботи. Київ: МАУП, 1993. 164 с.
7. Будяк Л. В. Організаційно-педагогічні умови інклюзивного навчання дітей з порушеннями психофізичного розвитку в загальноосвітній сільській школі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03 . Київ, 2010. 23 с.
8. Власко Т. Своя справа. Вибір професії. *Психолог. Шкільний світ*. 2008. № 17. С. 11-17.
9. Гурська Г. Профорієнтаційна робота психолога. *Директор школи*. 2010. № 20. С. 22- 23.
10. Докучина Т.О. Професійна робота з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. 2019. Вип. 14. С. 92-100.
11. Карабанова Н., Карабанов А., Суворова Т., Овчаренко Т. Концептуальні основи соціальної інтеграції та професійної адаптації глухих дітей. *Спортивна медицина, лікувальна фізична культура та фізична*

реабілітація. 2008. С. 55-58. <file:///C:/Documents%20and%20Settings/1/%D0%9C%D0%BE%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/Downloads/1471-Article%20Text-2973-1-10-20170125.pdf>

12. Климов Е.А. Как выбирать профессию. Москва: Просвещение, 1990. 159 с.

13. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. Москва: Академия. 2010. 304 с.

14. Клопота Є.А. Професійне становлення та психологічний супровід осіб з глибокими порушеннями зору. *Актуальні проблеми навчання і виховання людей з особливими потребами*: збірник наукових праць. 2013. №10. <http://ap.uu.edu.ua/contents/12>.

15. Кожан Т.О. Професійна орієнтація: навчальний посібник. Київ: КНЕУ імені Вадима Гетьмана, 2009. 255 с

16. Колупаєва А.А., Луценко І.В. Нормативний бюлетень. Аналіз міжнародного законодавства з питань інклюзивної освіти. file:///C:/Documents%20and%20Settings/1/%D0%9C%D0%BE%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/Downloads/ooop_2016_11_40.pdf.

17. Колупаєва А.А., Савчук Л.А. Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання: методичний посібник. Київ: Видавнича група «АТОПОЛ», 2011. 274 с.

18. Конвенція про професійну орієнтацію та професійну підготовку в галузі розвитку людських ресурсів від 23.06.1975 р. №142. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_057#Text.

19. Концепція державної системи професійної орієнтації населення, затверджена Постановою КМ України від 17.09.2008 р. № 842. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/842-2008-%D0%BF#Text>.

20. Копылова Т.Г., Лашина Т.О. Система профориентационной работы в коррекционной школе VIII вида. *Дефектология*. 2006. №5. С. 75-78.

21. Коропецька О.М. Профорієнтація та профпідбір: навчальний посібник. Івано-Франківськ, 2005. 230 С.
22. Кравалис Я.Я. Правильный выбор профессии во вспомогательной школе - залог успешной подготовки детей к жизни. *Дефектология*. 1976. №5. С. 43-47.
23. Малер А.Р. Обучение, воспитание и трудовая подготовка детей с глубокими нарушениями интеллекта. *Педагогика*. 1988. 128 с.
24. Малер А.Р. Социально-трудовая адаптация лиц с умеренной и тяжелой умственной отсталостью: (катамнест. исследования). *Воспитание и обучение детей с нарушениями развития*. 2006. №4. С. 47-52.
25. Мерсиянова Г.Н. Выполнение практических заданий учащимися вспомогательной школы. Київ: Радянська школа, 1985. 80 с.
26. Миронова С.П. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка: підручник. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. 312 с.
27. Наказ Міністерства освіти України, Міністерства праці України, Міністерства у справах молоді і спорту України Про затвердження Положення про професійну орієнтацію молоді, яка навчається та ін. № 159/30/1526 від 02.06.1995 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0198-95#Text>.
28. Організаційно-методичні засади діяльності інклюзивно-ресурсних центрів: навчально-методичний посібник / за заг. ред. М.А. Порошенко та ін. Київ, 2018. 252
29. Основи інклюзивної освіти: навчально-методичний посібник / за заг. ред. А.А. Колупасової. Київ: А.С.К, 2012. 308 с.
30. Особливості роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання. *Вісник №4 НДЛ інклюзивної освіти* / упоряд.: Л.О. Савчук, І.В. Юхимець, Рівне: РОІППО, 2013. 53с.
31. Островська Є.А., Островський І.П, Сайко Х.Я. Особливості профорієнтації підлітків з аутизмом. *Проблеми сучасної психології*. 2018. Вип. 39. С. 206-220. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2018_39_21

32. Панченко Т.Л. Особливості психолого-педагогічного супроводу професійного самовизначення учнів з обмеженими фізичними можливостями в умовах інклюзивного навчання. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2017. Вип. 34. С. 67-72.

33. Постанова Кабінету міністрів України від 17 вересня 2008 р. № 842 «Про затвердження Концепції державної системи професійної орієнтації населення». <https://xn--80aagahqwyibe8an.com/download/postanova-vid-veresnya-2008-842-pro-2008-6921.html>

34. Практичні питання працевлаштування та зайнятості осіб з інвалідністю / за наук. ред. А.Г. Шевцова. Львів: 2009. 140 с

35. Професійна орієнтація: підручник / за ред. О.М. Ігнатович. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. 240 с.

36. Професійна орієнтація в сучасній школі: кращі методичні розробки практичних психологів і соціальних педагогів малокомплектних загальноосвітніх навчальних закладів, навчально-виховних об'єднань, навчально-виховних комплексів : методичні рекомендації / авт. кол. за наук. ред. І.І. Ткачук. Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 115 с. https://lib.iitta.gov.ua/707338/1/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%84_%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%94%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%B2_%D1%81%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D1%96%D0%B9_%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D1%96.pdf.

37. Професійна орієнтація старшокласників: теорія і практика: науково-методичний посібник / за ред. О.В. Мельника. К. : Четверта хвиля, 2009. Вип. 1. 230 с. <http://lib.iitta.gov.ua/7712/1/2.pdf>.

38. Професійне самовизначення учнівської молоді в умовах освітнього округу : монографія / за ред. О.Л. Моріна. Харків: «Друкарня Мадрид», 2016. 220 с

39. Профессиональная ориентация детей с ограниченными возможностями здоровья в условиях общеобразовательной: сборник методических материалов /

А.Н. Ахметова, Н.В. Белокопытова, А.В. Ильина, С.Н. Коваленко, Ю.Г. Маковецкая, С.В. Немцева, Л.А. Папроцкая, Д.Н. Погорелов, Т.Н. Симанович, Т.И. Шалашова, Т.Г. Шаталина. Челябинск : ЧИППКРО, 2017. 60 с.

40. Профессиональная ориентация инвалидов и лиц с ОВЗ в системе многоуровневого образования: организационные и методические аспекты: материалы Всероссийской научно-практической конференции (18 ноября 2016г.) /сост: В.Д. Байрамов, Н.А. Ореховская. Москва: МГГЭУ, 2016. 847 с.

41. Пуховська Л.П. Професійна підготовка вчителів в Західній Європі: спільність і розбіжності. Київ: Вища шк., 1997. 180 с.

42. Рубинштейн С.Я. Психология умственно отсталого школьника. Москва: Просвещение, 1986. 192 с.

43. Синьов В.М. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка: підручник. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. Ч.2. 186 с.

44. Синявський В.В. Професіограми і психограми професій педагогічного спрямування : методичний посіб. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 84 с.

45. Сироватко О. Психологічне забезпечення профільної освіти. *Психолог.* 2006. № 40. С. 3-11.

46. Суворов В. Індивідуальні особливості учнів при виборі професії. *Психолог.* 2003. № 18-19. С. 19.

47. Теслюк В.М. Основи профорієнтаційної роботи: навчальний посібник. Київ: Видавництво Ліра-К, 2017. 304 с.

48. Турчинская К.М. ПрофорIENTATION во вспомогательной школе. Киев, 1976. 85 с.

49. Уніят С., Комінко С. Вибір професії, або задача з багатьма невідомими / ред. О. Давидова. Тернопіль : Підруч. & посіб., 1997. 87 с.

50. Федоришин Б.А., Карпиловская С.Е., Миттельман Р.И., Синявский В.В., Ткаченко Е.М., Ящинин О.И. Система профинформационной работы со старшеклассниками. Киев: Рад. школа, 1988. 176 с

51. Хміль О.В. Професійна орієнтація в системі середньої освіти : (французький досвід). *Молодь і ринок*. 2011. № 3. С. 114-118.

52. Хохлина Е.П. Исследование психолого-педагогический основ коррекционной направленности трудового обучения учащихся с ограниченными умственными возможностями. *Дефектология*. 2003. №2. С. 25 – 34.

53. Чеботарьова О.В. Професійно-трудове орієнтування учнів з порушеннями опорно-рухового апарату та інтелекту. *Освіта осіб з особливими потребами: виклики сьогодення: збірник матеріалів науково-практичної конференції*. Київ: Наша друкарня. С.163 165.

54. Чернявская А.П. Психологическое консультирование по профессиональной ориентации. Москва: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. 96 с.

55. Штифурак В.С., Коліжук Г.В., Мельник І.М. Профорієнтаційна діяльність: теорія та практика: навчальний посібник. Вінниця: Ландо ЛТД, 2013. 418 с. <https://studfiles.net/preview/4543061/>.